

Rozwój polskiej koniugacji – przegląd najważniejszych zmian

1. Epoka przedpiśmienna

- w epoce przedpiśmiennej przebiegały wyjątkowo głębokie zmiany w zakresie koniugacji, w żadnym z późniejszych okresów rozwoju polszczyzny do tak rozległych zmian w odmianie czasowników już nie doszło

- praktycznie wszystkie ważne zmiany zapoczątkowane w epoce przedpiśmiennej przebiegały jeszcze w dobie staropolskiej

a) podział czasowników

- podział czasowników według zakończenia tematu czasu teraźniejszego (stan późnopraskławiański):

- *e/o* **nesti*: **nesō*, **nese-šb*
- *ne/no* **dvignōti*: **dvignō*, **dvigne-šb*
- *je/jo* **znati*: **znajō*, **znaje-šb*
- *i* **prositi*: **prošō*, **prosi-šb*
- czasowniki atematyczne (**byti*, **věděti*, **dati*, **jasti*, **jměti*)

- nowa interpretacja form, typy odmiany zaczynają różnicować końcówki czasu teraźniejszego:

- **nese-šb* → **nes-ešb* → -e, -esz (odziedziczone koniugacje)
- **dvigne-šb* → **dvign-ešb* → -e, -esz
- **čuje-šb* → **čuj-ešb* → -e, -esz
- **vidi-šb* → **vid-išb* → -e, -isz

- nowe koniugacje powstałe na gruncie polskim:

- **-am, -asz:**
znám na wzór formy **damь*
znaješ → *znász*
znaje → *zná*
znajemy → *známy*
znajecie → *znácie*
znają → pozostało
- **-em, -esz:**
umiém na wzór formy **věmь*
umiejō → *umiém*
umieješ → *umiész*
umieje → *umié*
umiejemy → *umiémy*
umiejecie → *umiécie*
umieją → pozostało

- formy nieściągnięte występowały jeszcze w dobie staropolskiej (spotykane w zabytkach)

b) czasy przeszłe

- wychodzą z użycia czasy proste (aoryst, imperfektum), szerzą się formy czasu złożonego (praeteritum), czasy proste spotykamy jeszcze w najstarszych tekstach, lecz są tu środkiem bardzo rzadkim

- aoryst: wyrażał czynność przeszłą dokonaną
- imperfektum: wyrażało czynność przeszłą niedokonaną
- czas przeszły złożony (praeteritum) – wyrażał czynność dokonaną i niedokonaną w zależności od aspektu czasownika

- formy aorystu i imperfektum mieszały się na skutek zmian fonetycznych, nie wyrażały rodzaju gramatycznego:

widziech (**viděchъ*) – forma aorystu (w znaczeniu: *zobaczyłem* lub *zobaczyłam*)

widziech (**viděachъ*) – forma imp. (w znaczeniu: *widziałem* lub *widziałam*)

- formy 3. os. lp. aorystu mieszały się z formami czasu teraźniejszego po zaniku końcówki *-tb*:

nesetb* → **nese* → *niesie***

idetb* → **ide* → *idzie***

chwalitb* → **chwali***

svēitib* → **svēti* → *świeci***

- praeteritum było w prasłowiańskim rzadko używane, już w epoce przedpiśmiennej jednak szerzy się dzięki swej uniwersalności, wypierając dawne czasy proste

- forma czasownika posiłkowego *byti* → *byt'* → *być* zaczyna zrastać z imiesłowem na *-t* (**bylъ jesmъ*)

był(a) jeśm → *byłemś, byłem* liczba podwójna:

był(a) jeś → *byłeś* *była(le) jeswa*

był(a,o) jest → *był + 0* *była(le) jesta*

byli(ły) jes(ś)my → *byliśmy* *była(le) jesta*

byli(ły) jeście → *byliście*

byli(ły, ła) są → *byli + 0*

c) tryb rozkazujący

- zanika końcówka *-i*, *wstani* → *wstań*, *bądzi* → *badź* (por. Bogurodzica: *zyszczy X spuści, usłysz, napetń*)

- końcówki liczby mnogiej *-im(y)*, *-icie* skracają się do *-m(y)*, *-cie*, *bądzicie* → *badźcie*, *wstaniecie* → *wstańcie*

- w 3. os. istnieją jeszcze formy zgodne z 2. os., ten stan reprezentuje modlitwa Ojcze nasz (*święć się imię Twoje, przyjdź królestwo Twoje, bądź wola Twoja* – dziś tylko formy analityczne: *niech się święci, niech przyjdzie, niech będzie*)

d) tryb warunkowy

- tworzony pierwotnie za pomocą form czasownika posiłkowego **byti* – **bimъ*, **bi*, **bi*, **bimъ*, **biste*, **bą*, dualis: **bivě*, **bista*, **biste*

- formy te zastąpiły formy aorystu: *bych*, *by*, *by*, *bychom* (później *bychmy*), *byście*, *bychą*, dualis: *bychowa* (później *bychwa*), *bysta*, *bysta*

e) zmiana zakończenia bezokolicznika

- zaczyna zanikać końcówki *-i*, już w epoce przedpiśmiennej pojawia się końcówki *-ć*

- w najdawniejszych tekstach pol. się jeszcze pojawiają formy *mieci*, *napisaci*, lecz zakres ich użycia jest ograniczony do poezji (względy wersyfikacyjne)

stan prasłowiański stan prapolski epoka przedpiśmienna

* *byti* → *byt'* → *być*

* *dati* → *dat'* → *dać*

* *pisati* → *pisat'* → *pisać*

f) imiesłowy

- system imiesłowów ulega głębokim zmianom

- wyszedł z użycia imiesłów bierny czasu teraźniejszego (participium praesentis passivi) na *-m-*, dziś przypominają go tylko przymiotniki typu: *wiadomy*, *widomy*, *znajomy*, *rzekomy*, *łakomy* itp.

- imiesłów bierny czasu przeszłego (participium perfecti passivi) na *-n-*, *-en-*, *-t-* zachował się jako im. przymiotnikowy bierny, przy czym zachował także odmienny charakter
- imiesłów czynny czasu przeszłego (participium perfecti activi) na *-l-* zachował tylko formy mianownika i stał się częścią składową czasu przeszłego złożonego, trybu warunkowego, czasu zaprzęskiego i jednej z form czasu przyszęskiego, niektóre formy uległy także adiektywizacji (upodobniły się do przymiotników) – *czuły, stały, trwały, przyszęsły, oschły, zmarły*
- imiesłów czynny czasu przeszłego (participium praeteriti activi) na *-s-* zachował formy mianownika rodzaju męskiego – *usłyszaw*, i żeńskiego – *usłyszawszi* (później *usłyszawszy*), forma rodzaju męskiego przetrwała do dziś jako nieodmienny imiesłów przysłówkowy uprzedni
- imiesłów czynny czasu terażniejszego (participium praesentis activi) na *-nt-* zachował tylko formy:

M. lp. r. męskiego na *-ę*: *niosę, widzę*

B. lp. r. męskiego na *-ąc*: *niosąc, widząc*

M. lp. r. żeńskiego na *-ęci* (później *-ęcy*): *niosęci(-y), widzęci(-y)*

tylko forma na *-ąc* zachowała się do dziś jako nieodmienny imiesłów przysłówkowy współczesny

2. Doba staropolska

- przebiegają końcowe etapy zmian zapoczątkowanych w epoce przedpiśmiennej
- w 2 połowie XV wieku powstają nowe formy czasu terażniejszego czasownika *być*:

stare formy:

Lp.	Lm.	Dualis
1. <i>jeśm</i>	1. <i>jes(ś)my</i>	<i>jeswa</i>
2. <i>jeś</i>	2. <i>jeście</i>	<i>jesta</i>
3. <i>jeść, jest, je</i>	3. <i>są</i>	<i>jesta</i>

jeść: tylko w najstarszych tekstach

je: po zaprzeczeniu, analogicznie do form 3. os. lp. typu *wie*

nowe formy:

- nowe formy powstały na wzór czasu przeszłego złożonego (*był jeśm*), formę *jest* potraktowano jako imiesłów

Lp.	Lm.
1. <i>jest jeśm</i> → <i>jestem</i>	1. <i>jest jeśmy</i> → <i>jesteśmy</i>
2. <i>jest jeś</i> → <i>jesteś</i>	2. <i>jest jeście</i> → <i>jesteście</i>
3. <i>jest</i>	3. <i>są</i>

3. Doba średniopolska

- przebiegają niektóre drobne zmiany
 - a) zanikają stare formy czasu terażniejszego czasownika *być*
 - b) dawna końcówka *-smy* zmienia się na *-śmy* pod wpływem końcówki *-ście* (*jesteśmy, byliśmy, pojechaliśmy*)
 - c) w rozkazniku utrzymuje się końcówce *-i* w przypadku czasowników, w których występuje po grupie konsonantycznej: *zamkni, tni, odetchni, zetrzy*, czasowniki tego typu zaczynają przybierać końcówce *-j* (*zamknij*) pod wpływem form *bij, myj*, nowe zakończenie zapanuje tu dopiero w dobie nowopolskiej
 - d) dochodzi do zmian form trybu warunkowego i czasu przeszłego:
 - rozwój tych form jest ściśle połączony

- na wzór form trybu warunkowego (*robilbych, robilibychom/robilibychmy*) powstały obok form czasu przeszłego *robilem, robilismy/robiliśmy* także nowe formy *robilech, robilichmy* – najpierw w Małopolsce i na Śląsku, później też w języku literackim
- na wzór form czasu przeszłego *robilem, robileś, robilismy/robiliśmy* powstały nowe formy trybu warunkowego *robilbym, robilbyś, robilibysmy/robilibyśmy*
- innowacje w zakresie czasu przeszłego wyszły z użycia pod koniec XVI wieku, innowacje w zakresie trybu warunkowego ustaliły się w 1 połowie XVII wieku jako jedynie możliwe
- e) zupełnie wychodzą z użycia formy dualisu (liczby podwójnej)

4. Doba nowopolska

- stosunkowo drobne zmiany

- a) wychodzi z użycia oboczna końcówka 1. os. lm. czasu teraźniejszego *-m*, występująca aż do XIX wieku (por. tekst Mazurka Dąbrowskiego: *złączym się z narodem, przejdziem Wisłę, przejdziem Wartę, będziemy Polakami*)
- b) zanikł niemal cyfłowiec czas zaprzeszyły
- c) rozkaźnik czasowników z końcową grupą konsonantyczną i samogłoską *-i* przybiera ostatecznie formę z końcowym *-j* (zob. doba średniopolska, punkt c)
- d) przyjął się nowotwór doby średniopolskiej w zakresie imiesłowu przysłówkowego uprzedniego od czasowników o konsonantycznym temacie, prawdopodobnie chodzi o kontaminację starych, fonetycznie skomplikowanych form tego imiesłowu i form imiesłowu na *-ł* (*przyniósszy, przynióśł*):

<i>przyniósszy</i>	→	<i>przynióśłszy</i>
<i>rzekszy</i>	→	<i>rzekłszy</i>
<i>zjadszy</i>	→	<i>zjadłszy</i>
<i>przyszedszy</i>	→	<i>przyszedłszy</i>